

GECE GÉZA*

BIRODALMI ÉS NEMZETÁLLAMI ELEMEL AZ OROSZ ÉS A SZOVJET KÜLPOLITIKÁBAN ÉS AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁNI RENDEZÉS 1906–1923

1989 után az egyre inkább kiteljesedő globalizáció általánban véve is fokozta az érdeklődést a birodalmiság, a birodalmi jelleg, a birodalmak kialakulásának, illetve felbomlásának a problematikája iránt, hiszen ma igen nehezen meghatározható: kinek a kezében van igazi hatalom, ki képes vagy kik képesek a világot irányítani.¹

A birodalmi problematika és a nemzetállamiság

A Szovjetunió nyolcvanas évek közepén meginduló eróziója, majd 1991-es felbomlása ezt az érdeklődést fokozta, s e problematika aktualitásáról napjaink oroszországi vitái is tanúskodnak.² Az oroszok érzékenyen reagálnak, hiszen a birodalmisággal kapcsolatos képzetek az elmúlt évszázad során teljesen megváltoztak és „az egykor általánosan elfogadott jelenség csaknem közutalat tárgyává vált”.³ A történészek között abban ugyanis nincs vita, hogy Oroszország az első világháború előtt birodalom volt-e,⁴ a Szovjetunió birodalmi jellegével kapcsolatban viszont megoszlanak a vélemények.⁵ Ami pedig a két említett állam nemzetállami mivoltát illeti, azt még Oroszország esetében is sokan kétségbe vonják. A nemzetállami-birodalmi jelleg a Szovjetunió, különösen annak keletkezése és megszűnése fázisában válik érdekes kérdéssé, hiszen nincs eldöntve, hogy a mai Oroszország nemzetállam-e vagy inkább birodalom?⁶

A kérdés azért kényes, mert a birodalmi, illetve a nemzetállami jelleget a kutatók többsége egymással összeegyeztethetetlennek látja: a birodalmiságot idejémtúlt kategóriaként írják le, miközben a nemzetállamiságot a modernitáshoz kapcsolják.⁷

Ami a cárizmus idején érvényesülő nemzetállami törekvéseket illeti, az egyik legújabb orosz történeti feldolgozás Oroszországot olyan birodalomnak tekinti, amelyben III. Sándor időszakától kezdve, vagyis 1881 után a nemzetállami tendenciák felerősödtek,⁸ ám az ország különböző területein, a hatás-ellenhatás törvényének megfelelően különbözőképpen érvényesültek.⁹ Alekszej Miller szerint alapvetően az orosz birodalmi központtól nyugatra eső területen volt jellemző az asszimilációs politika, főként az oroszosítás,¹⁰ ami állami szinten kezdetben befelé fordulással, később viszont expanziós elképzelésekkel párosult. Kérdés persze, hogy a sikeres oroszosító politikára mekkora valódi esély volt, hiszen Oroszországban az oroszok kisebbségben voltak.¹¹

1906 – a megújult pánszlávizmus Oroszországa

A Japántól elszenvedett vereség, majd az 1905-ös orosz forradalom következtében Oroszországban parlamentarizmusra hasonlító rendszer alakult ki.¹²

A különböző pártok¹³ megjelenésének következtében – a korábbi időszakhoz képest – árnyaltabb képet kapunk az orosz külpolitikai törekvésekről. A távol-keleti kudarc miatt ismét népszerűvé vált Európa szláv szempontok szerinti megszervezésének a gondolata. A

* Óraadó, mb. előadó, ELTE BTK Történeti Intézet Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék.

pánszlávizmus az 1860-as évektől kezdve vált az orosz nacionalizmus meghatározó elemévé. A pánszlávok többsége szláv államszövetség, vagyis föderáció megalakításával gondolta létrehozni az új világot.

Lévén a közép-kelet-európai, illetve a balkáni térség jelentős része szláv, az oroszok kiváló feltételekkel rendelkeztek e paradigma megvalósításához. Az már az 1880-as évek bulgáriai orosz politikájának tanulsága, hogy viszonylagos gazdasági elmaradottsága és más okok miatt – Szentpétervár nem tudta kihasználni kiváló adottságait,¹⁴ ezért magára hagyta Bulgáriát és Szerbiában vélte felfedezni „igazi” szövetségését.

1906-tól az orosz külpolitikát Alekszandr Izvolszkij irányította, aki 1907-ben az angolokkal aláírta az oroszok antantszerződését. Az ő nevéhez kapcsolják a pánszláv politika felújítását.¹⁵

Szentpétervár számára a legnagyobb gondot ezekben az években is a lengyelek okozták, akik az oroszok után a legnagyobb szláv nemzetnek számítottak. Az 1863-64-es felkelést követően volt, ahol a lengyel nyelv használatát is megtiltották.¹⁶ 1905 után lengyel képviselők is kerültek az orosz dumába. Sőt, ekkor szóba került Lengyelország autonómiájának a megteremtése. E politika hívei az orosz liberálisok voltak. Szentpéterváron Vlagyimir Vologyimirov tábornok javasolta egy olyan szláv kongresszus összehívását, amely képes a régi pánszláv mozgalom „reakciós jellegét” megváltoztatni. A lengyelek mellett közben a fehéroroszkok és az ukránok jogai is bővültek.¹⁷

Hosszú ideig csak Szentpéterváron működött Szláv Jótékonyági Bizottság, mivel a moszkvait, elnöke: Ivan Akszakov berlini kongresszust és az orosz diplomáciát bíráló nyilatkozatai miatt a cári hatóságok 1878-ban feloszlatták. 1908 áprilisában a liberális orosz körök Moszkvában létrehozták a *Szláv Kulturális Társaságot*, Péterváron pedig a Szláv Tudományos Társaságot.

Egyik vezetőjük, Jevgenyij Trubeckoj herceg 1908-ban azt írta, hogy az oroszoknak be kell bizonyítaniuk, hogy a – a szlavofilokkal ellentétben – tiszteletben kívánják tartani a szlávok lelki és szellemi identitását.¹⁸

Neoszláv illúziók 1908-1912

Az ausztriai szlávok képviselőtében 1908 májusában Szentpétervára látogató cseh politikus, Karel Kramář és a szlovén Ivan Hribar a lengyelek meghatározó politikájával a Nemzeti Demokrata Párt vezetőjével, Roman Dmowskival tárgyaltak. Dmowski ekkor az orosz дума lengyel tagozatának volt a vezetője. Megegyezésük értelmében Prágában 1908. július 12-e és 17-e között új, nemzetközi szláv kongresszust tartottak.¹⁹ Annak érdekében, hogy a korábbi, az orosz hegemonia szellemében szervezett rossz emléké moszkvai pánszláv kongresszustól megkülönböztessék, „*neoszláv kongresszusnak*” keresztelték el.²⁰

A prágai kongresszuson Oroszországból Georgij Lvov herceg, a majdani 1917-es első ideiglenes kormány miniszterelnöke vett részt. Horvátországból a Horvát Parasztpárt vezetője Stjepan Radić, az Orosz Birodalomból pedig lengyelként Roman Dmowski. Az ausztriai ukránok, a poroszországi lengyelek, a szlovákok és a szorbok viszont hiányoztak.

Ukrán részről Mihajlo Hruszevszkij, az ukránok nagy története adott magyarázatot arra, hogy miért nem voltak ott: „a neoszláv mozgalom a német nemzet elleni politika alapján jött létre. Miért kellene nekünk – akiket az oroszok és a lengyelek nyomnak el – a németek ellen fordulnunk?

A kongresszus vitáin kifejezetten politikai kérdésekről nem volt szó.²¹

Egy évvel később, 1909-ben Dmowski Lengyelország németekkel szembeni védőbasztyaszerepét kezdte el hangsúlyozni.

A lengyelek másik vezetőjének, a francia emigrációban megalakított Lengyel Szocialista Párt vezetőjének, Jozef Piłsudskinak nem voltak ilyen – oroszokkal kapcsolatos – illúziói. Számított a világháború kitörésére, és úgy látta, hogy az Oroszország vereségét fogja jelteni.²²

A német expanzióval szemben mind Dmowski, mind pedig Kramař Ausztria–Magyarország és Oroszország összefogásának a szükségességét hangsúlyozta, ezért elítélték a szerbek status quó ellenző, irredenta törekvéseit. Mind a csehek, mind a lengyelek koncepciójából logikusan következett Oroszország liberális átalakításának kívánsága, míg délszláv részről ilyen igény nem volt.

Alig oszlott fel a prágai szláv kongresszus, amikor romba dőltek ezek az elképzelések. A porosz példán felbuzdulva ugyanis a pétervári kormány lengyelelles politikába kezdett. Másrészt 1908. szeptember 15-én Aehrenthal, a Habsburg Monarchia külügyminisztere tárgyalt ugyan Izvolszkij orosz külügyminiszterrel, de 1908 októberében, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia Bosznia-Hercegovina addigi jogi státusát, a megszállást, az „okkupációt” annexióvá, bekebelezéssé változtatta, megromlottak a Habsburg Monarchia és Oroszország államközi kapcsolatai.²³

Ami viszont a Habsburg Monarchia parlamentjének szláv képviselőit illeti, a csehek és a délszlávok nagy többséggel Bosznia-Hercegovina annektálása mellett szavaztak. A horvátok üdvözölték a legnagyobb lelkesedéssel, mivel azt remélték tőle, hogy ennek köszönhetően Horvátország, és nem Szerbia lesz a jugoszláv egység megvalósítója.

Ferenc Ferdinánd trónörökös élénken foglalkozott a Monarchia trialista átalakításának a lehetőségével, amiben nemcsak a horvátok, hanem a csehek rokonszenvére is számíthatott. A trialista átalakítás koncepcióját azonban nemcsak a magyarok, hanem a szerbek is elutasították, igaz, egészen más motívumok alapján, mint a magyarok.²⁴

Az oroszok, a lengyelek, a csehek vagy a délszlávok közül nagyon keveseket érdekelt komolyan az ukránok vagy a fehéroroszok államalapítási igénye, ahogy a csehek sem izgatta ekkor a szlovákok, a szerbek és a horvátok nemzeti jogainak elismertetése.²⁵

Az 1910. júliusi szófiai szláv kongresszusról a bolgár kormány tüntetően távol maradt. Az ukránok és a fehéroroszok ismét hiányoztak, és a lengyelek sem jöttek el. Alekszandr Gucskov, Moszkva akkori főpolgármestere, a III. Duma elnöke tartott beszédet.

A rendezvény nemcsak a szláv nemzetek közötti egyetértés hiányára világított rá, hanem növelte a liberálisok és a szocialisták, valamint a különféle nemzeti pártok közötti nézeteltéréseket is.

A szófiai kongresszuson²⁶ az 1910. július 10-i záróbeszédben elhangzott, hogy a következő szláv kongresszust Belgrádban tartják. 1911 júliusában aztán szláv újságírók valóban találkoztak is a szerb fővárosban.

Az 1908-as prágai szláv kongresszus fő célkitűzése az volt, hogy a lengyelek és az oroszok közötti viszályt rendezze. Nem sikerült. Az 1910-es szófiai szláv kongresszus legfőbb feladata az volt, hogy megteremtse a délszláv egységet.

Az 1912. október 13-án megkezdett első balkáni háború az orosz külpolitika sikerének számított, hiszen Oroszország támogatásával jött létre a balkáni blokk; az 1912. március 13-án megkötött szerb–bolgár, majd utána a szerb–görög szövetség, amihez Montenegró is csatlakozott. A háború 1912 decemberében a törökök vereségével végződött, és 1913 májusában kötötték meg a békét.²⁷ A zsákmányon – főként a Macedónián – való osztozkodás Szerbia és Bulgária között azonban azonnal éles vitához vezetett.

Délszlávok–közi konfliktus – a második Balkán-háború 1913

1913. június 27-én Bulgária hadműveleteket indított Szerbia ellen.²⁸

A második Balkán-háború feltárta az azonos vallású és hasonló történelmű bolgárok és szerbek közötti mély érdekellentétet, amely Macedónia hovatartozásának kérdésében robbant ki.

Ráadásul az 1913-as harcokban a szerbek Bulgária ellen nemcsak a nem szláv románokkal, hanem még az „*ősi ellenséggel*”, a törökkel is szöveterkeztek. A háború következtében Bulgária összes szomszédja kapott valamit, beleértve a törököket is, akik visszaszereztek Drinápolyt, ráadásul a bolgárok rovására.²⁹ A háborút 1913. augusztus 10-én zárták le a bukaresti békével. A győzelem növelte a szerbek elhivatottságtudatát.

A háború legfőbb következménye az volt, hogy a Balkán államai közül csak Szerbia és Görögország maradt „*antantorientált*”. Bulgária és Törökország a német blokk felé mozdult és „*az antant blokkból – Berlin jelenléte miatt – Anglia és Franciaország is*”³⁰ érdekelt lett a félszigeten.

Orosz belpolitika 1905–1914

Az 1905-ös forradalom után Oroszországban nemcsak a kadetpárt, vagyis a liberális alkotmányos demokraták, hanem a *narodnyikok* utódai; az eszerek, az októbristák, valamint a mensevikek és a bolsevikok léptek színre, hanem megjelent a *feketeszázaz mozgalom*.³¹ A *Mihály Arkangyal Szövetsége*³² és az *Orosz Nemzeti Szövetség*³³ a *zsidó tőke elleni harc*, az *Orosz Birodalom egységesítése mellett* szállt síkra,³⁴ antiszemita pogromokat készített elő, miközben legismertebb képviselőik - Markov és a román származású Puriskevics - a dumában a finn autonómia eltörléséért és a nemzetiségek beolvasztásáért mozgósítottak. A finn autonómia elleni indulatuk magyarázható azzal is, hogy Finnország területén - annak autonómiája miatt - például az orosz rendőrség tevékenysége korlátozva volt,³⁵ s ezért az orosz forradalmárok Finnország területére menekültek, ahol viszonylagos biztonságban érezhették magukat.³⁶

Az orosz szélsőjobboldal 1906-ban – „*a szeparatizmus elleni harc*” jegyében *Okraini Rossziji* címmel hetilapot indított.³⁷

1908-as, illetve 1910-es – a finn autonómia felszámolására irányuló – javaslatokat II. Miklós 1910 júniusában jóváhagyta és aláírta: szinte minden Finnországot érintő törvényt az orosz dumában kellett elfogadtatni.³⁸ Hiába született azonban meg finn autonómia felszámolásáról a törvény, életbe léptetését a világháború kitörése meghiúsította.³⁹

A német hadüzenetre orosz részről immár 1910-ben Szergej Szazonov⁴⁰ külügyminiszter segített formába önteni a választ, aki Ausztria–Magyarország ellen az 1910-es évek elején sikertelenül próbálta szövetségre bírni a balkáni államokat és a Portát. Szazonov, a korábbi külügyminiszterrel Izvolszkijjal, aki leköszönése után Oroszország párizsi nagykövete lett, a pétervári kormányzaton belül a háborúpárti irányzathoz tartozott.⁴¹

Az orosz vezetés és a cseh pártok között a balkáni háborúk hatására megszilárdultak a kapcsolatok.⁴²

A világháború és az orosz külpolitika: 1914–1917

Az első világháború a Monarchia Szerbiának küldött hadüzenetével 1914. július 28-án kezdődött.⁴³ Az orosz kormányban a Szazonov⁴⁴ által is képviselt németellenes⁴⁵ irányzat kerekedett felül, amely korábban sem titkolta, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia megsemmisítésére tör. Az Orosz Birodalom volt az egyetlen egyébként, amely a nagyhatalmak

közül ezt már a világháború kezdetén kifejezésre juttatta,⁴⁶ bár béketervében 1914. szeptember 14-én Szazonov külügyminiszter egy trialista, Ausztriából, Csehszlovákiából és Magyarországból álló rendezést körvonalazott.⁴⁷

Oroszországnak szövetségeseivel Nagy-Britanniával és Franciaországgal 1915 márciusában sikerült hivatalosan is elfogadtatnia az úgynevezett „Konstantinápoly-egyezményt”. Ennek értelmében az antant győzelme esetén Oroszország megkapta volna Konstantinápolyt, a Boszporusz nyugati partvidékét, a Dardanellákat és Dél-Thrákia egy sávját. Bár a hadicélokot ennél pontosabban nem konkretizálták, nyilvánvaló volt, hogy Oroszországnak Ausztria–Magyarország és Németország területeiből is jutott volna.⁴⁸

A világháború menete azonban nem látszott igazolni az antant reményeit. 1916 és 1918 között nem Oroszországnak, hanem a központi hatalmaknak sikerült ellenőrzésük alá vonniuk nemcsak Oroszországot, hanem Európa szláv területeit is.

Ami a duma pártjait illeti, 1915 közepére mindannyian ellenzékbe vonultak. A liberálisokat, centristákat és jobboldaliakat, progresszivistákat és nacionalistákat egyaránt tömörítő Progresszív Blokk 1915 augusztusában jött létre. A cári politikával szembeni tömörülés legfőbb ereje a liberális Alkotmányos Demokrata Párt volt, akik egyik legfőbb követelése az volt, hogy Oroszország erős államként legyen képes megvédeni nemzetközi pozícióit.⁴⁹

1916 nyarán Bruszilov tábornok – egyébként sikeres – offenzívája igen komoly veszteségekkel járt. Oroszország kimerült, ezért a cár udvarában az az irányzat kerekedett felül, amely különbékét kívánt kötni Németországgal, ám az orosz politikai élet összes többi szereplője – csaknem kivétel nélkül – a végső győzelemig akarta folytatni a háborút. Ez II. Miklós bukásának egyik előidézője lett.

Az 1917-es februári forradalom eredményeként a cár lemondott hatalmáról. A háború győzelmes befejezése érdekében az Oroszországban kormányt alakító liberálisok, októbertől és eszerek 1917 márciusában a finnek alkotmányát jóváhagyták, a lengyelek számára pedig autonómiát biztosítottak. A hivatalba lépett Lvov-kormány álláspontja szerint a háború „*elvesztette imperialista jellegét, és forradalmi honvédő küzdelemmé változott*”. A háborúellenes hangulat viszont akkora volt Oroszországban, hogy 1917. április 26-án a végső győzelemig harcolni kívánó Pavel Miljukov külügyminiszter – a tömegnyomás hatására – lemondott posztjáról.

Az egyetlen, aki az azonnali békekötés programját vallotta – a Pétervárra emigrációból 1917 áprilisában hazatérő Vlagyimir Iljics Lenin volt. Az általa 1914-ben megfogalmazott kiáltvány fő jelszava az volt, hogy „*az imperialista háborút polgárháborúvá kell változtatni*”.⁵⁰

A Lvov-kormány bukásához döntő mértékben járult hozzá az 1917. júniusi nagy véráldozatot követelő újabb Bruszilov-offenzíva.⁵¹

1917 júliusának első napjaiban az eszer Alekszandr Kerenszkij alakított kormányt, aki aztán 1917. szeptember 1-jén, fél évvel a cárizmus bukása után kikiáltotta Oroszországban a köztársaságot.⁵²

Az 1917 márciusa utáni orosz polgári koalíciós kormányok egyike sem volt hajlandó arra, hogy lemondjon az „*orosz nemzeti érdek*” képviseléséről. Az állandóan növekvő háborús kimerültségnek döntő szerepe volt abban, hogy 1917 novemberében a következőt: a háború ellen agitáló, „*a nemzeti érdeket hazugságnak minősítő*” bolsevikok szereztek meg a hatalmat.

Bolsevik forradalmi külpolitika – a gyakorlatban 1917

Az orosz kommunisták a békéről szóló dekretum kihirdetése után orosz birodalmi politika-ellenességüket azzal is kifejezték, hogy nyilvánosságra hozták a korábbi orosz kormányok titkos szerződéseit, így az 1915 tavaszán kötött, az Oszmán Birodalom örökségének felosztásáról szóló angol–orosz egyezményt is, amelynek értelmében – Konstantinápolyt és a tengerszorosokat Oroszország kapta volna meg.

A bolsevikok 1917 decemberében fegyverszünetet kötöttek a központi hatalmakkal, majd békétárgyalásokat kezdeményeztek. Részükről Lev Trockij a „*se háború, se béke*” álláspontját képviselve végül nem írt alá semmit.⁵³ Néhány hét elteltével, rosszabb feltételekkel 1918. március 3-án a bolsevikok Németországgal aztán mégis aláírták a breszt–litovszki békeszerződést, amelynek értelmében az oroszok nemcsak a Baltikumról, hanem hatalmas szláv területekről, így Lengyelországról és Ukrajna jelentős részeiről is lemondtak.⁵⁴

Az antant a breszt-litovszki békeszerződés következtében Szovjet-Oroszországot – ellenséggént kezdte el kezelni. Ezzel magyarázható, hogy a Kaukázus térségét a britek, a Románia és a Krim-félsziget közti szárazföldi területeket pedig a franciák szállták meg.

Amint a császári Németország – a világháború veszteseként – 1918. november 11-én megadta magát, az Összoroszági Központi Végrehajtó Bizottság 1918. november 13-án a breszt–litovszki békét egy határozattal hatályon kívül helyezte.⁵⁵

Kivonulásuk előtt a németek a megszállt területeken a hatalmat a közben megalakult helyi nemzeti tanácsoknak adták át. A polgári és a baloldali erők között e területeken harc kezdődött, és a baloldalt Moszkva mindenütt támogatta.

1918 novemberében a Népbiztosok Tanácsa elismerte az Észt Szovjet Köztársaság, a Lett Szovjet Köztársaság és a Litván Szovjet Köztársaság önállóságát, így az említett köztársaságokban az 1919-es év a polgári függetlenség és a bolsevikok hívei között harccal telt. A németek fegyverletétele után a Piłsudski vezetése alatti Lengyelország még komolyabb fejtörést okozott Moszkvának, hisz Piłsudskiék 1918. november 14-e után harcot indítottak ellenük, s ez végighúzódt az egész 1919-es esztendőn.

1920 tavaszán a szovjet vezetőket aggodalommal töltötte el az orosz nacionalizmus felszínre törése. Trockij hadügyi népbiztos betiltatta a „*Vojennoje gyelo*” című lapot, „*mivel az egyik cikkében a lengyelek „veleszületett jezsuita szellemét” a „nyílt és becsületes nagy-orosz lélekkel” állította szembe.*”⁵⁶

Arra számítva, hogy lengyelek feletti szovjet győzelem születik, Sztálin 1920. június 20-án Leninhez írt levelében elméleti szinten beszélt arról a tervről, „*amelynek keretein belül Lengyelország, Németország és Magyarország, mint szovjet államok széleskörű konföderációra léphetnek.* Feltételezése szerint ugyanis „*ezeket az országokat nem lehet elintézni azzal, hogy egyszerűen a szovjetköztársaságok föderációjához csatoljuk őket.*”⁵⁷

A bolsevikok szerencséje az volt, hogy nemcsak az ország fővárosa, hanem a központi területei is a kezükben voltak, továbbá, hogy ellenségeik egymást gyakran jobban gyűlöltek, mint őket.⁵⁸

Ilyen körülmények között valóságos csoda, hogy az Orosz Birodalom volt külügyminisztere, Szazonov megszerezte a dél-oroszországi területeken a fehér Önkéntes Hadsereget szervező Anton Gyenyikin és a magát főparancsnoknak nyilvánító, később Szibériába visszaszoruló Alekszandr Kolcsak admirális hozzájárulását ahhoz, hogy képviselje az „igazi” Oroszország érdekeit a Versailles-i békétárgyalásokon. Az oroszok tanácskozó testüle-

tet hoztak létre, amelynek Szazonovon kívül más is a tagja lett és elnökéül az Ideiglenes Kormány egykori miniszterelnökét, Lvov herceget választották meg. 1919. január 12-én végül Pichon francia külügyminiszter javaslatára határoztak úgy a nagyhatalmak, hogy Oroszország nem kap képviselést a békekonferencia győztes hatalmai között, ám az orosz küldöttség tagjai arra jogot kaptak, hogy a saját nevükben memorandumokban kifejtthessék álláspontjukat.⁵⁹

Az oroszoknak lett volna jogalapjuk arra, hogy részt vegyenek a Versailles-i tárgyalásokon. Viszont ambícióik nem álltak arányban erejükkel, külpolitikai törekvéseik pedig a kelet-közép-európai és balkáni országokon kívül sértették a Brit Birodalom érdekeit is. Londonban zavarónak érezték volna, ha az Orosz Birodalom volt tengerparti területei nem sok apró és gyenge, hanem egy nagy ország ellenőrzése alá kerültek volna.⁶⁰ A Párizsban tartózkodó oroszok 1918. november 7-én kialakították álláspontjukat, amely a hagyományos orosz birodalmi elképzelésektől csak egy ponton tért el: hajlandók voltak Lengyelországról lemondani, ám az orosz állam egyéb területeiből egy négyzetcentimétert sem kívántak feladni. Sőt, számítottak Galícia, Bukovina és Kárpátalja Oroszországhoz csatolására. Nem kívánták a balti államok függetlenségét sem elismerni és Oroszországnak a Fekete- és a Kaszpi-tengerhez való kijáratot biztosítani kívánták.⁶¹

A szövetségesek hajlandóságot mutattak az orosz féllel való tárgyalásra, így 1919 januárjában a bolsevikokon és a fehéreken kívül a balti, és a kaukázusi államok képviselőinek egyaránt felajánlották, hogy Konstantinápolynál, a Márvány-tengerben a Herceg-szigeteken tárgyaljanak.⁶² A bolsevikok diplomatikusan reagáltak, a fehérek viszont felháborodottan utasították vissza az ötletet, így 1919 márciusára a kezdeményezés kudarcba fulladt.⁶³

A szövetségesek 1918.március 3-a, a breszt-litovszki szerződés aláírása után Szovjet-Oroszországot ellenségnek tekintették és a Fekete-tenger, illetve a Kaukázus térségében bázisokat létesítettek. A legfelső tanács 1919.március 25-i ülésén végül arról döntött, hogy odesszai bázisát megerősítse, vagy felszámolja. Utóbbi mellett döntött és ezzel eldől a tervezett intervenció sorsa, pontosabban az, hogy nem lesz, aki vállalkozik rá.⁶⁴

Ami a „köztes európai” szláv nemzeteket illeti, a világháborút kirobbantó, kifejezetten az oroszokra támaszkodó szerbek és a csehek az I. világháborút követő békerendezés során főként a nyugati hatalmakra számíthattak.

A cseh Masaryk 1915-től hirdette az Osztrák–Magyar Monarchia megdöntésének szükségességét. A kisállamokból álló, 1918-ban kialakult „köztes” zóna abban a formában, ahogy létrejött, végül is nem bizonyult képesnek azt a funkciót betölteni, amelyet a Habsburg Monarchia nagyhatalomként korábban ellátott. Az 1919–1920-ban születő új európai rend végeredményben a nyugati szláv és a román nemzeti aspirációknak megfelelően alakult ki.

A szovjet kormány elismerte a *nemzetiségek önrendelkezési jogát*. Ebbe beletartozott a szovjet állam kötelékéből való kiválás, vagyis a függetlenség elvi lehetősége is. Paradox, de tény, hogy a nemzetiségi ügyek későbbi népbiztosa, Joszif Sztálin volt az, aki ezt az elvet 1913-ban *„A marxizmus és a nemzetiségi kérdés”* című tanulmányában – Buharin segítségével – összefoglalta. A szovjet vezetés ennek szellemében járt el, amikor 1917. november 15-én *„A népek jogairól szóló dekrétumban”* meghirdette a kollektív önrendelkezéshez való jogot. Az 1918 januárjában szuverenitásukat kimondó finnek a lengyelek és a Baltikum nemzetei; a litvánok, a lettek és az észtek követték.⁶⁵

A bolsevikok és a hagyományos birodalmi politika

A kommunista párt hagyományos orosz birodalmi politikát ellenző álláspontja ezekben az években következetesnek látszott. Viszont, ami a nemzetek önrendelkezési jogát illeti, nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy csak a periférián lévő nemzetiségek ügyében volt a párt a kiválást megengedő, ráadásul ott sem mindig.⁶⁶ A vita 1920 tavaszán a bolsevik párton belül a Kaukázuson túli köztársaságok: Grúzia, Örményország és Azerbajdzsán ügyében bontakozott ki. Ezeknek az országoknak a függetlenségét az első világháború után a nyugati nagyhatalmak elismerték. Két álláspont ütközött meg: az egyik a „szomszédsági viszonyra épülő politikai”, amelyet Lenin képviselt, a másik pedig az „imperialista”, amelyet Trockij hadügyi és Sztálin nemzetiségügyi népbiztos vallott a magáénak. Ahogy a történész szerzőpáros fogalmaz: a két koncepció végső soron egyet jelentett: „a Kaukázus gazdasági és stratégiai megfontolások által diktált szovjetizálását”.⁶⁷

A Versailles-i rendezésből kimaradt Oroszország tehát 1920 folyamán a Versailles-i rendezés által elismert balti államokkal, 1921 márciusában pedig a világháború egyik győztes hatalmaként elismert Lengyelországgal írt alá békeszerződést. Ezeket az egyezményeket a Szovjetunió az elkövetkező években tiszteletben is tartotta.

Más politikát követett a kaukázusi országokkal kapcsolatban.

Miután 1921 márciusában megállapodott a Versailles-i rendszert el nem ismerő Törökországgal,⁶⁸ előbb 1921 márciusában – az 1920 májusában már elismert – Grúziát, majd 1921 áprilisában Örményországot véres öldökléssel kísérve a Szovjetunió részévé tette.⁶⁹

A kommunista párt végül a Kaukázuson túl, illetve az ország „belső” területein mindenütt „helyreállította a rendet”, és olyan egységes, szigorúan központosított államot teremtetett, amilyenről az orosz cárok egyike sem álmodott.⁷⁰ Lenin betegágyán feljegyzéseket diktált és ezekben foglalkozott ezzel a kérdéssel is: „Olyan apparátus a miénk, amely voltaképpen még teljesen idegen a számunkra. Olyan polgári és cári keverék, amelyet öt esztendő alatt semmiképp sem gyűrhattunk át, hiszen más országoktól nem kaptunk segítséget, ezenkívül a katonai tennivalók meg az éhínség elleni küzdelem álltak előtérben.

Ilyen körülmények között nagyon is természetes, hogy a Szovjetunió Alkotmányába bekeverülő „A szövetségből való kilépés szabadsága” paragrafus, amellyel igazoljuk magunkat, csupán írott malaszt marad. Nem tudja megvédeni a más nemzetiségű oroszországi lakosságot a tősgyökeres orosz, a sovinszta nagyorosz – lényegében erőszakos gazember – támadásától, mint amilyen a tipikus orosz bürokrata. Egészen biztos, hogy a szovjet meg a szovjet érzelmű munkások, akiknek a százalékaránya igen csekély, úgy fognak belefulladni a nagy-orosz sovinszta szemétnébe ebbe a tengerébe, mint légy a tejbe.”⁷¹ 1922. december 30-án Oroszország, Ukrajna, Belorusszia és a Kaukázusontúli Szovjetköztársaság (teljes nevén: a Kaukázusontúli Szocialista Föderatív Szovjetköztársaság) létrehozta a Szovjetuniót.⁷²

Kétségtelen, hogy Leninék érzékelték az ellentmondást, amely abban rejtett, hogy egy olyan hatalmas birodalmat kaptak a Romanovoktól örökre, amelynek csupán a fele volt orosz.⁷³ Számos nemzetiség kapott területi autonómiát. Könnyörtelen harcot kezdtek „az orosz nagyhatalmi sovinizmus”, például az antiszemitizmus ellen, mivel azt az „ellenforradalmi” örökség részeként kezelték.

Állam és forradalom a külpolitikában

Magyar nemzeti szempontból a hagyományos orosz külpolitikai elképzelések Magyarország számára semmi jóval nem kecsegtettek és ezzel a kortársak nemcsak Oroszországban, hanem Magyarországon is tisztában voltak.⁷⁴ Aminek szerepe volt abban, hogy Ma-

gyarországon a szocializmussal amúgy nem szimpatizáló rétegek reményeket táplált a bolsevizmus iránt.

A lenini bolsevik vezérkart a Magyar Tanácsköztársaság 1919. március 21-i kikiáltása pedig azért töltötte el örömmel, mert arra számítottak, hogy nemcsak a Monarchia többi területeit sikerül majd forradalmasítani, hanem Németországot is. A világförradalom szervezésére pedig pont a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása előtti napokban hozták létre a Kommunista Internacionálét.⁷⁵

A Komintern, amelyet III. Internacionálénak is nevezték, nyíltan abból indult ki, hogy a kommunista forradalmak korszakában „*meg kell valósítani a népek felszabadítását*”.⁷⁶

1920 augusztusában azt is előírták, hogy a kommunista pártoknak a „*demokratikus centralizmus*” elve alapján kell felépülniük és a világszervezethez való csatlakozás feltétele a „*proletárdiktatúra szükségességének elismerése*”.⁷⁷

Európa meghatározó jelentőségű nemzete a német volt, amelynek a földrészen a legerősebb munkásmozgalma volt. Németország egymaga jelentősebb tényező volt Európában, mint a balkáni és a közép-európai szláv nemzetek összessége. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a Kominternnek rendkívül jó kapcsolatai voltak a térség szláv nemzeteivel,⁷⁸ de természetes, hogy a bolsevik vezetés kulcsfontosságúnak főként Németország forradalmasítását tartotta.

A Versailles-i rendezés után 1922-ben a genovai világgazdasági konferencián a győztesek és a vesztesek egyaránt részt vettek. A tanácskozás egyik szünetében, a város melletti Rapallóban a szovjet és a német diplomata kölcsönösen lemondtak háborús jóvátételi követeléseikről és a korábbi kölcsönökről. Ráadásul megállapodtak a diplomáciai kapcsolatok felvételéről. Rapallo adta meg az impulzust ahhoz, hogy jelentős európai hatalmak a következő két évben diplomáciai elismerésben részesítsék a Szovjetuniót.⁷⁹ A Szovjetuniónak tehát Németországon keresztül sikerült kitörnie a nemzetközi diplomáciai elszigeteltségből. Gazdasági életének 1921-es stabilizálása biztosította a rendszer fennmaradását.⁸⁰

Ami az állam nemzetközi politikáját illeti, a Szovjetunió „*kétszintes*” politikát: egy „*a külügyi népbiztonságon keresztül folytatott nyilvános, illetve a Kominternen keresztül érvényesített titkos kurzust*” valósított meg.⁸¹

A Szovjetuniót 1922. december 30-án internacionalista, nemzetek fölötti államként hozták létre. Himnusza az Internacionálé lett, és a föderatív államként megalakított országban a köztársaságok státuszáról kibombant vitában Sztálin és Lenin között formálisan nem a sztálini „autonomista”, hanem a lenini „köztársasági” álláspont győzedelmeskedett.⁸²

A „*tanácsok állama*” már megalakulásától kezdve furcsa jelenség volt, hiszen az Orosz Föderatív Köztársaság óriási túlsúlya illuzórikussá tett bármiféle reális föderációt.⁸³

Ez a hatalmas túlsúly az 1920-as években azonban nem járt a klasszikus orosz nacionalizmushoz való visszatéréssel.

A bolsevikok nagy jelentőséget tulajdonítottak Ázsiának is. A szovjet kormány 1921. február 26-án barátsági szerződést írt alá Perzsiával, amelyben lemondott az orosz koncessziókról, és a perzsa kormány rendelkezésére bocsátotta az oroszok által Észak-Perzsiában épített vasútvonalakat. 1921. március 16-án pedig az antant ellenségének számító Kemál Atatürk Törökországával írtak alá barátsági szerződést.⁸⁴ Törökország esetében a bolsevik forradalom és a szovjet állam érdekei furcsán függtek össze egymással. A Szovjetunió területén a különböző türk népek körében a századforduló után pántürk mozgalom született, amely e népek nemzeti összefogásának szükségességét hirdette, ráadásul céljaik elérésében számítottak Törökországra. A mozgalomnak a Kremlben nem örültek.⁸⁵ Törökország területén viszont megalakult a helyi kommunista párt, amelyet viszont Kemálék nem szerettek. A Törökországi Kommunista Párt ugyanúgy számított a Szovjetunió támogatására, mint ahogy a szovjet állam területén működő pántürk mozgalom Törökországra.

A szovjet és a török kormány közötti jó viszonyhoz tehát a közös külső ellenségen kívül az is hozzájárult, hogy mindkét fél lemondott a másik országban található potenciális támaszáról. A pántürk mozgalom egész Oroszország területén működött, s ennek „semlegesítése” a moszkvai vezetés számára fontos volt. A törökök lemondtak a szovjet pántürk mozgalom támogatásáról, amiért cserében Kemál – a szovjetek hallgatólagos jóváhagyásával – börtönbe zárathatta a törökországi kommunistákat.⁸⁶

1921 júniusában Szovjet-Oroszország létrehozta az első népköztársaságot Mongóliában, amellyel 1921. november 5-én szövetségi szerződést kötött. 1922 végén Moszkva helyreállította hatalmát a régi távol-keleti orosz területek fölött, és szövetségi viszony kialakítására törekedett Kínával. Törekvéseivel a saját pozícióit kívánta erősíteni, a japánokét és az antanthatalmakét pedig gyengíteni.⁸⁷

A bulgáriai felkelés, illetve a németországi forradalmi felkelések⁸⁸ 1923 őszére elbuktak, 1924-re a kommunista világmozgalom európai lendülete – a kapitalizmus európai stabilizálódásának köszönhetően – visszaesett.⁸⁹

Az 1920-as években Szovjet-Oroszország és a Kelet- és Délkelet-Európa területén megalakult államok között a viszony szélsőségesen ellenséges volt. A szovjet kormány a Balkánt a Versailles-i rendszer gyenge láncszemének tekintette, főként a térség országai egymással szembeni területi vitái miatt. Mivel Törökországban, Bulgáriában és Jugoszláviában összpontosult az orosz katonai és politikai emigráció jelentős része, Moszkvában a térségre állandó veszélyforrásként tekintettek.⁹⁰

Összegzés

Az 1905 ősze, 1906 tavasza után az Orosz Birodalomban fél-parlamentáris rendszer jött lére – politikai pártokkal, amikor az orosz politikai életben az uralkodó után a belügyminiszter helyett immár a miniszterelnök lett a legfontosabb ember.⁹¹

Ezért nagyobb jelentősége lett annak, hogy a pártok és vezetőik mit gondolnak a külpolitikáról, mint korábban. Bár a világháború kitörése után, 1915-ben a pártok ellenzékbe vonulnak és egészen 1917-ig nem jutnak szóhoz, de 1917 februárjától ők az események főszereplői. A tárgyalási időszakot az Európa-központú politizálás, ezen belül 1906 és 1917 között a pánszlávizmus eluralkodásával, majd a világháborús kudarc következményeként, az abban való csalódással jellemezhetünk.

Voltak ugyan aggasztó jelek már korábban is. Az orosz közvélemény és a cári kormányzat 1913-ban kudarcént élte meg a második Balkán-háborút, mivel a szerb-bolgár konfliktus lerombolta az oroszok szlávokról alkotott idill-képét. A kelet-európai térség szláv népei közül a bolgárokat a világháború ezért találta a központi hatalmak oldalán. Dmowski orosz-barátsága ellenére a szláv lengyeleket a világháború alatt az orosz hatóságok ugyanúgy „rossz ellenségként”, vagyis ugyanúgy kezelték, mint a németeket és a magyarokat,⁹² ami a neoszláv koncepció kudarcát érzékletesen szemlélteti.

A szláv lelkesedés Péterváron a világháborús kudarcok ellenére mégis élénk maradt és a pánszlávizmustól való elforduláshoz hosszú idő kellett. Erre nem a polgári demokratikus forradalom 1917. februári győzelmével, hanem csak 1917 novemberében a bolsevikok hatalomra jutásakor került sor.⁹³

Vizsgált időszakban – bár ambícióik világméretűek –, ám a valóságban a bolsevikok külpolitikája – jelentős mértékben a pánszlávizmus tagadására épülve ugyan, de szintén – Európa-központú.⁹⁴ Ideológiailag a világháborúban ellenségnek tekintett Németország forradalmasítására számítottak, ugyanakkor reálpolitikát is folytattak. A bolsevik államhatalom megszilárdításának igénye megkövetelte, hogy a központi hatalmakkal nem-

csak a világháborús orosz célkitűzésekről, a tengerszorosok és Konstantinápoly, Kárpátalja, Galícia és Bukovina megszerzéséről mondjanak le, hanem az Orosz Birodalom olyan területeiről is, amelyek elcsatolását az oroszok többsége abnormálisnak tartotta: Ukrajnáról, Besszarábiáról és a kaukázusi államokról van szó, miközben Finnország, Lengyelország, talán a balti államok függetlensége még megemészthető lett volna a számukra.

Az 1918-as területvesztés ugyanakkor jelentős mértékben járult ahhoz, hogy Oroszország jelentős lépéseket tegyen a nemzetállamiság irányába. A korábbi évek politikai szempontból legtöbb problémát okozó nemzetétől: a lengyelektől megszabadultak, de kiváltak a finnek, a moldáviaiak, vagyis a besszarábiai románok, az észtek, lettek és litvánok és – ugyan rövid időre – a grúzok, örmények és azeriek is. Az ország soknemzetiségű mivoltának megőrzése mellett jelentős mértékben nőtt az oroszok aránya és az oroszok száma 50% felé emelkedett. A bolsevikok komoly lépéseket tettek annak érdekében, hogy az új állam keretein belül az etnicitás korábban nem tapasztalt mértékben, főként területhez kötve juthasson érvényre.⁹⁵ Az új internacionalista kurzus hagyományos birodalmi politikával való szakításának igyekezete, annak mintegy tagadása ebben is felfedezhető. Bár a szovjet állam külpolitikáját alapvetően ezekben az években status quo-ellenes politikaként jellemezhetjük, az állam stabilizálásának igyekezete a szovjet államépítés során már 1920-tól kezdve határozottan érzékelhető.⁹⁶

Ennek legkézzelfoghatóbb megnyilvánulása a Szovjetunió kemáli Törökországgal kapcsolatos politikája, amely praktikus szempontokat – a nemzetközi imperializmus elleni harc – követve, lemondott a forradalom törökországi exportjáról – cserébe az orosz belső államterület illetve a kaukázusi területek „konszolidációjára” szóló „hozzájárulásért”. E politika eredményeként a kaukázusi köztársaságok annak ellenére lettek ismét a moszkvai állam részei, hogy a nagyhatalmak korábban függetlenségüket elismerték.

Ami a közép-kelet-európai szláv nemzeteket illeti, a bolsevik hatalom Szibériában fegyveres konfliktusba keveredett a csehszlovák légjával, és az 1917 és 1923 közötti időszakban rossz viszonyba került a kelet-közép-európai és balkáni térség többi szláv államával is.⁹⁷

A magyar külpolitika is status quo-ellenes volt, bár a revíziót ekkor még csupán csendben, a színpalak mögött képviselte. Ezért sem véletlen, hogy 1922-ben a két kormány Rapallóban közeledett egymáshoz és kísérletet tett a diplomáciai kapcsolatok felvételére.⁹⁸ Banális okai vannak, hogy ez akkor miért nem sikerült.

Valószínűsíthető, hogy az 1920-as évek Szovjetuniója – magyar szempontból – alighanem számunkra optimális orosz állam volt, mintha bármilyen másfajta lett volna. De ez a meg nem valósult alternatívák közé tartozik.

JEGYZETEK

1. Magyarországi „terméke” is van e vitának. L. Nem élhetek birodalom nélkül. Budapest. 2002. Orosz vonatkozású meghatározó tanulmányát Szilágyi Ákos írta, viszont a Putyin-korszakról adott értékelése kizárólag a 2002-ig terjedő időszakra, vagyis annak kezdeti fázisára vonatkozóan tud értékelést adni.
2. Alekszandr Szergejev cikke a Külpolitikai Szemle 2009/2-es számában: *Oroszország és a birodalmi pusztulás*. 178–190. (A tanulmány bevezető része egyfajta összegzést ad az e témában megjelent friss orosz kiadványokról.)
3. Stephen Howe: *Birodalmak*. Budapest, 2004. 19.
4. A válasz természetesen – igen. Szilágyi Ákos mellett Vlagyimir Kantor és Nyikolaj Cimbajev is így gondolja. (L. a hivatkozott tanulmányokban.)
5. A problémát az okozza, hogy az 1920-as évek Szovjet-Oroszországának a nemzeti eszme alapján álló birodalmakhoz elvben semmi köze sem volt, továbbá az, hogy a Szovjetunió fennállá-

sának végén immár a – birodalmi mivolt egyik kritériumának tekintett – expanzióra immár alkalmatlan volt.

6. A Szovjetunió felbomlása után, ahol az oroszok 50% alá szorultak, az Orosz Föderáció területén arányuk: 82%. Területén ugyanakkor továbbra is számos nemzeti kisebbség van. (Ráadásul az etnikai arányok önmagukban nem mindig magyarázzák egy-egy etnikum konfliktuspotenciálját, amire kiváló példa a csecseneké. Egy millió körüli lélekszámukkal az egész országot képesek hisztériába kergetni.) Alekszandr Dugin szerint a mai Oroszország nemhogy birodalomnak, de nemzetállamnak sem tekinthető. L. *Projekt „Jevrazija”*. Moszkva, 2004. 330. Ugyanakkor legújabb Oroszországról szóló könyvében az amerikai Janusz Bugajski Putyin országát – például Szilágyi Ákossal ellentétben – nem nemzetállamnak, hanem a régi hagyományokat feltámasztó birodalomnak tekinti. L. *Expanding Eurasia. Russia's European Ambitions*. Washington D. C., 2008.
7. L. Schöpflin György (2003): *A modern nemzet*. Máriabesenyő-Gödöllő, 2003. 11.
8. Hosking Mihail Katkovot tartja az orosz asszimilációs politika meghirdetőjének, és úgy látja, hogy III. Sándor, majd II. Miklós adminisztratív integrációval, aztán nyelv-, kultúra- és vallás terjesztéssel, végül közlekedéspolitikával próbálta „egybegyúrni” Oroszországot. Hosking i. m. 422.
9. Alekszej Miller: *Imperija Romanovih i nacionalizm*, Moszkva, 2008-ban oroszul, illetve angolul Budapesten és New Yorkban megjelent könyvében: *The Romanov Empire and Nationalism* (by Alexei Miller) a szerző összefoglalja azokat a főként nyugati álláspontokat, kritikákat, amelyek a rendszerváltás óta Oroszországról megjelentek és saját kutatásaival kiegészíti azokat. (Az oldalszámokat az orosz változat alapján adom meg.) Idézi Edward Thaden „asszimilációfokozatit”: spontán, adminisztratív, illetve erőszakos. L. 55–56.
10. Miller különbséget tesz az asszimiláció, az akkulturáció és a kolonizáció között. Miller i. m. 55. Byrnes könyve Pobodonoszev életén keresztül főként az 1880-as évek kifejezetten erőszakos oroszító politikájáról szól. Byrnes, Robert F. (1968): *Pobedonostsev. His Life and Thought*. Bloomington-London.
11. Az 1897-es népszámlálás alapján az oroszok a birodalom 44,2%-át alkották, vagyis csak az ukránokkal számítottak többséginek (62%). A számarányokról ld. Heller, Mihail – Nyekrics, Alekszandr: *Orosz történelem 2. kötet. A Szovjetunió története*. Osiris Kiadó – 2000, Budapest, 1996. (A továbbiakban: Heller–Nyekrics 1996). 55., illetve Geoffrey Hosking: *Russia and The Russians* (2001), amelynek az oroszul kiadott változatára – *Rosszija i russzkije* (Moszkva, 2003.) fogok a továbbiakban hivatkozni. 423.
12. Az 1905. október 17-i Manifesztum polgári szabadságjogokat biztosított és az orosz történelem során először képviselőházat hozott létre. Mihail Heller: *Orosz történelem I. kötet. Az Orosz Birodalom története*. Osiris Kiadó – 2000. Budapest, 1996. (A továbbiakban: Heller-1996) 593-594.
13. Alkotmányos demokraták (vagy kadet párt), a szociálforradalmárok (vagy eszerek), a trudovikok, az októbristák, majd a második dumától kezdve a szociáldemokraták képviseltek a dumában komolyabb erőt. Heller-1996. 598.
14. Gecse Géza: *A külpolitika hatása az 1870-es, 1880-as évek orosz nagyhatalmi gondolkodására*. Ld. *Nemzetek és birodalmak. Diószegi István 80 éves*. ELTE Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, Budapest, 2010. 177-191.
15. Alekszandr Petrovics Izvolszkijt (1856–1919) 1897-ben – a vatikáni nagyköveti szolgálat után – belgrádi, majd müncheni követé nevezték ki. 1899 és 1906 között Tokióban, majd Koppenhágában teljesített szolgálatot. 1910-től 1917-ig az orosz kormány párizsi nagykövete. 1917 májusában beadta lemondását, és a későbbiek során a Szovjet-Oroszország elleni antantintervenció szervezői közé tartozott. *Bolsaja szovetszkaja enciklopedyija. Izdatyelsztvo „Szovetszkaja enciklopedyija” t. 10. 1972, 57.* A továbbiakban a kiadvány nevét rövidítem. Az Enciklopedyija rövidítés után feltüntetem a kötet sorszámát, majd kiadásának dátumát, a várost pedig, mivel minden esetben Moszkváról van szó, külön nem adom meg.
16. 1905 áprilisában ülésezett Moszkvában a lengyel-orosz kongresszus, amely az autonómia mellett foglalt állást, de ennél is jelentősebb volt a szeptemberi össz-oroszországi zemsztvo-kongresszus, amely hasonlóan foglalt állást. A cár májusi rendelete értelmében a lengyel területen lévő elemi iskolákban bevezették a lengyel nyelvet és engedélyezték lengyel magán középisko-

- lák indítását. Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. 2000. (Az 1941-es változat új kiadása.) 227–228.
17. Hosking tömör összefoglalóját adja a hetvenes évektől fokozottan érvényesülő ukrán-, finn- és Baltikum-ellenes politikának. Ennek során a Baltikumban például még a németnyelvű egyetemet is képesek voltak bezárni. L. Hosking i. m. 424–429.
18. „A Balkánon Oroszország a szláv testvérepek felszabadításának igényével lépett fel, miközben odahaza elnyomta szláv nemzeteit. Ez a fő oka az irántunk az ausztriai szlávok körében élő mély gyanakvásnak.” Kohn, Hans: *Pan-Slavism. Its History and Ideology*. 2. ed., (A továbbiakban: Kohn 1960) 246.
19. Nyenaseva, Z. Sz.: *Szjezd nyeoszlavisztov 1908 g. v Prage*. Ld.: *Szlavjanszkoje dvizsenyije XIX–XX vekov: Szjezdi, kongresszi, szoveszcanyija, manyifeszti, obrascsenyija*. Rosszjiszkaja Akadgjemija nauk, Bogatova, G. A.–Gorjainov, A. N.–Dosztal, M. Ju. (szerk.), Moszkva, 1998 (A továbbiakban: Bogatova–Dosztal–Gorjainov 1998) 171–199.
20. A fogalom „*kitalálója*” a cseh Kramář volt, aki Ausztria helyett Oroszország felé orientálódott. L. Avreh, A. Ja.: *Carizm i tretyejjunyszkaja szisztyema*. Izdatyelsztvo „Nauka”, Moszkva, 1966 (A továbbiakban: Avreh 1966), 91.
21. A küldöttek pánszláv bankot kívántak alapítani, valamint testnevelő, ún. sokol-egyesületeket. Megállapodtak egy szláv hírügynökség felállításában is. Kohn 1960, 246–248.
22. Heller-1996, 613–614.
23. 1908. szeptember 16-i Buchlauban Oroszország hozzájárulását adta Bosznia-Hercegovina osztrák–magyar annexiójához, amennyiben a Monarchia támogatja, hogy az orosz hadiflotta áthaladhasson a tengerszorosokon. Bécs akkor jelentette be, amikor Izvolszkij Párizsba ment tárgyalni és így az újságokból tudta meg. Majoros István–Ormos Mária: *Európa a nemzetközi küzdőtéren. Felemelkedés és hanyatlás 1814–1945*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003 (A továbbiakban: Majoros–Ormos 2003), 199.
24. A szerbek országukat délszláv „országegyesítő központtá” szerették volna változtatni, viszont a trializmus esetén erre esélyük sem lehetett. Kohn 1960, 249–250.
25. Kohn 1960, 252.
26. A témáról oroszul Nyenaseva Z. Sz.: *Szofijszkij szlavjanszkij szjezd 1910 goda*. Bogatova–Dosztal–Gorjainov 1998, 200–225.
27. A béke megeremtetten Albánia függetlenségét is. Palotás Emil: *Kelet-Európa története a XX. század első felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. (A továbbiakban: Palotás 2003), 66.
28. Majoros–Ormos 2003, 203.
29. A bolgárok az előző háborúban megszerzett területeikből csak a thrák tengerpartot és a Sztrumica völgyét őrizhették meg, ami Macedónia tizede volt. Palotás 2003, 68.
30. Majoros–Ormos 2003, 204.
31. Az első orosz forradalom idején megjelenő „*pogromista szélsőjobboldali ultrakonzervatív tömegmozgalom*” elnevezését az álcárok idejéből kölcsönözte. Bebesi György: *A feketeszázak. Az orosz szélsőjobb kialakulása és története a századelőn*. Ruszisztikai Könyvek 6., Budapest, 1999. (A továbbiakban: Bebesi 1999), 11.
32. A Mihály Arkangyal Szövetségét a pravoszláv egyház támogatta. L. Avreh 1966, 5.
33. Orosz Nép Szövetségének is szokták fordítani. A Mihály Arkangyal Szövetsége mellett ez volt a legismertebb szervezet. Bebesi szerint szellemi–ideológiai értelemben a mozgalom a szlavofil gyökerekből táplálkozott. Bebesi 1999, 13–14.
34. A feketeszázás mozgalom az 1905–1907-es forradalom következményeként az uralkodó osztály körében, de nem megrendelésére, „*harcos, oroszosító irányzatként*” született. Avrehnél a mozgalom 1910 és 1912 közötti történetéről találunk érdekes részleteket. L. Avreh 1968, 25–26.
35. Avreh 1966, 84–89.
36. Lenin és Sztálin is Finnországban találkoztak egymással életükben először. L. Jutikkala, Eino–Pirinen, Kauko: *Finnország történelme*, 2004. (A továbbiakban: Jutikkala 2004), 291.
37. A folyóirat a közoktatás oroszszá tételeit, valamint a zsidóság elleni harcot fő célkitűzései között említette. Avreh 1966, 81.
38. Ahogy Jutikkaláék fogalmaznak: „*Azután, hogy az orosz nacionalizmusnak sikerült kivívnia ezt az elvi győzelmet, a konkrét intézkedések nem voltak sürgősek.*” Jutikkala 2004, 292–293.

39. Halmesvirta szerint az „új rendszer kevés következménnyel járt”. L. Halmesvirta, Anssi (szerk.): *Finnország története*, Debrecen, 2002, 211.
40. Szergej Dmitrijevic Szazonov (1860–1927) 1883-ban lépett diplomáciai pályára. Miután 1910-ben kinevezték külügyminiszternek, 1916 júliusáig töltötte be ezt a tiszteletet. Enciklopédiája, 22. 1975, 497.
41. Fejtő Ferenc: *Rekviem egy hajdanvolt birodalomért. Ausztria–Magyarország szétrombolása*. Budapest, 1997, 46–47.
42. „1913-ban Klofác, a Cseh Nemzeti Szocialista Párt vezetője az orosz hírszerzésnek ajánlotta fel a párt segítségét. Majoros 2004, 218.
43. A háború közvetlen kiváltó oka az volt, hogy Sarajevóban 1914. június 28-án szerb terroristák meggyilkolták Ferenc Ferdinánd trónörökösét. Palotás 2003, 69.
44. „A legbiztosabb módszer, hogy Németországra érzékeny csapást mérjünk és világhatalmi törekvésében elgáncsoljuk, a Habsburg–Monarchia ingadozó épületének lerombolása volt...” Szazónov, Sz. D.: *Végzetes évek*. Genius Kiadás, é. n. 314.
45. Szimbolikus, hogy Szentpétervárt, az orosz fővárost (oroszul Szankt-Petyerburgot 1914. szeptember 1-jétől Petrográdra „szlávósította” a cári kormányzat. Maurice Paléologue: *A cárok Oroszországa az első világháború alatt*, Budapest, 1982, 62.
46. Az oroszok 1914 szeptemberében, illetve novemberében jelezték francia szövetségésüknek, hogy a Boszporuszon és Thrákiában megerősített támaszpontot szeretnének, illetve Ausztria–Magyarországgal végezni kívánnak. Fejtő i. m. 49.
47. „Bosznia, Hercegovina, Dalmácia, illetve Észak-Albánia a terv szerint Szerbiához kerül, a Németországhoz és a Monarchiához kapcsolódó lengyel területek pedig Oroszországhoz. (1915. január 1.) Majoros 2004, 216.
48. Kohn 1960, 257–258. A Konstantinápoly-egyezmény megkötéséről részletesen Szazónov i. m. 358–362., illetve röviden Lengyel István: *Oroszország–Szovjetunió 1917–1939*. IKVA, Budapest, 1991 (A továbbiakban: Lengyel 1991), 28–29.
49. Heller–Nyekrics 1996, 12.
50. Ez a Svájcban 1914. november 1-jén közzétett OSZDMP kiáltvány „A háború és az oroszországi szociáldemokrácia” címet viselte. Abból a jelszóból, hogy „az imperialista háborút át kell változtatni polgárháborúvá”, közvetlenül következett egy másik jelszó: a „saját” kormányok veresége az imperialista háborúban. Ld. *A Kommunista Internacionálé története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1971. (A továbbiakban: Internacionálé 1971), 26–27.
51. A 300 000 katonának, több mint a fele holtan maradt a harctéren. A fővárosban a felháborodás akkora volt, hogy a kormánynak le kellett mondania. Lengyel 1991, 18–19.
52. Dolmányos István: *A Szovjetunió története II. (1917–1966)*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1982., 33–34, 42.
53. Az 1917 decemberében lezajlott választások alkalmával a bolsevikok a szavazatok 24%-át kapták, míg az eszereknek sikerült a szavazatok 40,4%-át megszerezniük. Davies, Norman: *Európa története*. 2. kiadás, Budapest, 2002, 861, illetve Heller–Nyekrics 1996, 32.) Werth ugyanezt abszolút számokban adja meg. L. Vert, N.: *Isztorija szovetszkovo gosudarsztva 1900–1991*. Moszkva, 1994. 122.
54. Kohn 1960, 279–282.
55. Lengyel 1991, 46.
56. Heller–Nyekrics 1996, 76.
57. Heller–Nyekrics 1996, 77.
58. Anglia oroszországi képviselőjének Alekszejev tábornok 1918 nyarán azt írta, hogy inkább együttműködik Leninnel és Trockijjal, mintsem Szavinkovval és Kerenszkijjel. Heller–Nyekrics 1996, 67.
59. Je. P. Szerapionova: Karel Kramarzs i Rosszija. Moszkva, Nauka, 2006. 286–287.
60. Narocsnyickaja, Natalija: Rosszija i russzkije v mirovoj isztoriji. Moszkva, 2004. 231.
61. A tengeri kijáratoknál a brittek szívesebben látták a balti államokat, mint az oroszokat. L. Szerapionova i. m. 288–289.
62. Miért nem kezdett el a Nyugat harcolni Oroszország ellen? L. <http://www.volk59.narod.ru/interpost.htm>

63. A baltiak közül az észtek és a lettek ettől várták nemzetközi elismertségüket, míg a grúzok például arra hivatkozva, hogy Oroszországról lesz szó, amihez nekik semmi közük, ezért hallani sem akartak róla. Narocsnyickaja i. m. 232.
64. Majoros–Ormos 2003, 256–257.
65. Közös volt bennük, hogy mindannyian közel voltak Európához, illetve európai befolyás érvényesült területükön. Kohn 1960, 279.
66. Narocsnyickaja szerint már a kezdetek kezdetén, vagyis a húszas évek legelején a gyakorlatban derült ki „*a marxista elmélet államépítésre alkalmatlan mivolta*”. A „*kozmodopolita marxizmus*” hamarosan rákényszerült a hagyományos külpolitikai ideológia, a nemzeti érdek védelmére. „*A világforradalom kudarcot vallott, és a korábbi, a nystadti béke és a berlini kongresszus orosz stratégiai hódításaival (Baltikum, Karsz, Ardahán, és Besszarábia) kellett az országnak ezért az illúzióért fizetnie.*” L. Narocsnyickaja, N.A.: *Rosszija is russzkije v mirovoj isztoriji*. Moszkva, Mezsdunarodnije otnosenija, 2004. 236.
67. 1921 januárjában a Politikai Bizottság határozatot hozott a grúz kormány megdöntéséről, Lenin azonban ragaszkodott ahhoz, hogy „*ez felkelésnek nézzen ki, amit megsegít a Vörös Hadsereg. A grúz kommunisták utasítást kapnak: szervezzenek felkelést. ... Március 18-án a grúz kormány kapitulált.*” Heller–Nyekrics 1996, 96–97.
68. Ennek ára az volt, hogy a korábban az Orosz Birodalomhoz tartozó Karszról és Ardahánról, valamint a környékükről lemondott (ezeket a berlini szerződésben szerezte meg az Oszmán Birodalomtól) cserébe azért, hogy a kemalista Törökország nem avatkozik be a kaukázusi térség ügyeibe.
69. A törökökkel a határegyezményt 1921. október 13-án írták alá. Majoros–Ormos 2003, 292–294.
70. Azonban már ezt megelőzően „*a Szovjetunióknak meg kellett találnia a forradalmi háborúk és a békés egymás mellett élés stratégiai kompromisszumát. ... Az államépítés során a gyakorlatban végül mégis az autonomizáció győzedelmeskedett a lenini elvekből következő konföderatív szörnyszülemény helyett.*” Narocsnyickaja hivatkozik Henry Kissingerre, aki megállapítja, hogy a szovjet politika a Nyugat vonatkozásában már az 1920-as években a régi politikai hagyományhoz tért vissza. Narocsnyickaja i. m. 237.
71. A Kaukázusban történetekért Lenin szerint : „*példásan meg kell büntetni Ordzonikidze elvtársat. ... Természetesen Sztálint és Dzerzsinszkijt politikailag felelősségre kell vonni ezért a valószínűs nagyorosz nacionalista hadjáratért. ... ha csak apróságokban is, magunk képviseljük az imperialista politikát az elnyomott nemzetiségekkel szemben, teljesen megrendítjük ezzel az elvi őszinteségünkbe, az imperializmus elleni harc elvi védelmébe vetett bizalmat.*” Lenin ekkor írt sorából az is kiderül, hogy számitottak a Kelet népeinek forradalmasodására. - „*A nemzetiségek kérdéséről avagy az „autonomizálásról*” Lenin-cikk keletkezésének ideje: 1922. december 31-e. L. Lenin, Vlagyimir Iljics: *Válogatás Lenin műveiből* 2. köt. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988. 272–276.
72. Hivatalos nevén: a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetsége. Lényegre törő összefoglalót ad a kommunista szovjet állam föderáció-típusairól: *XX. századi egyetemes történet, 1. kötet*, Európa. Németh István (szerk.), Osiris Kiadó, Budapest, 2006., 162–163.
73. Niederhauser Emil foglalta össze, amit Lenin az önrendelkezési jogról, és főként az oroszországi nemzeti, nemzetiségi kérdéstről írt. Niederhauser Emil: *Lenin és a nemzeti kérdés (1970)*. In. Niederhauser Emil: *Nemzet és kisebbség. Válogatott tanulmányok*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2001, 65–83.
74. A magyarokat a „rossz ellenségek” közé sorolták. Kárpátját pedig már ekkor Oroszországhoz kívánták csatolni. Ráadásul a magyarokról alkotott kép a századforduló után csak sötétedett. L. I. V. Krjucskov: *Vengrija i szlavjanszkij mir v intyellektualnom prosztransztve Rossziji v poszlednyej tretyji XIX – nacsale XX. v. In: Szlavjanszkije forumi i problemi szlavjanovegyenyija. Szbornik sztatyej*. Moszkva–Sztavropol, 2008. 113–128.
75. *A Kommunista Internacionálé válogatott dokumentumai*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 13–20, valamint az 1920-as szervezeti szabályzat uo. 53–57.
76. Az alapító kongresszus (1919. március 2–6.) jegyzőkönyve uo. 14.
77. Internacionálé 1971, 74, 77–78. Ekkorra készült el a Komintern szervezeti szabályzata, amely a Kommunista Internacionálé feladatául tűzte ki „*az egész világ dolgozóinak felszabadítását.*” Uo. 87.

78. Így már az alapító kongresszuson a világszervezet elnökségének tagjai közé választották Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság képviselőit. (Magyarország Németország és Svájc is az elnökség tagjai között voltak.) Internacionálé 1971, 50.
79. Ilyen egyezményt korábban a Szovjetunió csak Törökországgal kötött 1920-ban. Niederhauser Emil megjegyzi: „Az együttműködés hamarosan katonai térre is kiterjedt, a német hadsereg szovjet területen tudott fegyverkezni, amit otthon a békeszerződés tiltott, ugyanakkor segítette is a szovjet hadsereg megszervezését. Niederhauser Emil: *Kelet-Európa története*, História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2001. (A továbbiakban: Niederhauser Kelet-Európa 2001), 247., 254.
80. NEP-nek, új gazdasági politikának nevezték azt a megváltozott gyakorlatot, amely 1921 márciusától az áru- és pénzváltások részleges elismerését jelentette a Szovjetunióban.
81. A helyzet ellentmondásosságára az orosz szerzőpáros hívja fel a figyelmet: miközben 1922-ben Rapalloban Szovjet-Oroszország és Németország szerződést köt, a Komintern zavartalanul tovább folytatja – a Német Kommunista Párt bevonásával – a németországi forradalom előkészítését. Heller–Nyekrics 1996, 104–105.
82. A Szovjetunió 1924 januárjában elfogadott alkotmánya megerősítette: hogy a szövetségi állam az „egyenjogú népek önkéntes szövetsége”, amely biztosítja a „szabad kiválás jogát”, de lehetővé tesz újabb csatlakozásokat is. „...kimondja azt is, hogy az államhatalmat minden szövetséges köztársaság önállóan gyakorolja. Az alkotmány nem ismer el kötelező államnyelvet, biztosította valamennyi polgár szabad nyelvhasználatát.” Lengyel 1991, 76–77.
83. 1926-ban a Szovjetunió egész területe 21 355 520 négyzetkilométer volt, amelyből 19 758 000 volt Oroszorszáé. A 146 943 000-es összlakosságból több, mint kétharmad rész esett az Orosz Föderációra: 100 800 000. Ahogy Niederhauser Emil fogalmaz: „Sehol nem írták le, de valójában mindenki tudta, hogy a Szovjetunió egyenlő Oroszországgal, vagyis az orosz föderatív köztársasággal.” L. Niederhauser Kelet-Európa 2001, 248.
84. A korábbiakban más összefüggésben már szóba került, hogy 1918. április 22-én független Kaukázuson túli föderáció alakult, amelyet 1920-ban nemzetközileg is elismertek. A térségben az angolok, a szovjetek és Kemál Törökországa vetélkedett. A szovjet kormány és a kemalista Törökország 1921. március 16-i egyezményének értelmében azonban a török kormány Karsz és Ardahan térsége birtokáért cserébe nem avatkozott a Transzkaukázus ügyeibe, így az ottani három köztársaságban (Grúzia, Azerbajdzsán és Örményország) Moszkva „csinálhatott rendet”. Részletesen Majoros–Ormos 2003, 293–294. Az orosz–török háború után orosz kézre került három török város közül tehát Törökország csak Batumot *nem kapta*, „vissza”.
85. A „pántürk” vagy „pánturániként” is nevezett mozgalom jó összefoglalóját adja Kohn 1960, 259–262.
86. Katus László erről a következőképpen ír: „Kemal jó viszonyban volt Szovjet-Oroszországgal, de belpolitikájában a leghatározottabban elhatárolta magát a kommunizmustól. ...elég sokan voltak a partizánegységekben, akik kommunistának vallották magukat, és Zöld Hadsereg néven szervezkedni is kezdtek. Kemál azonban ezt a kommunista mozgalmat előbb az ankarai kormány ellenőrzése alá helyezte, majd betiltotta. A továbbiakban is igen erőlesen fellépett a kommunista szervezkedés és általában a munkásmozgalom ellen.” L. Katus László: Musztafa Kemal Atatürk. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970, 113–114.
87. Kohn 1960, 276, 278–282.
88. Az 1923 szeptemberében Bulgáriában kitört fegyveres felkelés elbukott. Szászországban és Thüringiában feloszlatták a munkáskormányt. A Thälmann vezette munkások forradalmi felkelése Hamburgban 60 óras kemény harc után bukott el. Internacionálé 1971, 179, 187.
89. Internacionálé 1971, 101, illetve 197. 1924-re az Egyesült Államok a Dawes-tervben felmentette Németországot jóvátételi kötelezettsége jelentős részének megfizetése alól, és tetemes angol–amerikai kölcsönt is kapott. Internacionálé 1971, 194.
90. Sztarkov a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságon és Bulgárián kívül ide sorolja még Romániát és Görögországot is. Ugyanakkor megjegyzi azt is, hogy a Komintern Nemzetközi Kapcsolatok Osztályán kívül a szovjet katonai és polgári felderítés is fokozott érdeklődést tanúsítottak a térség iránt. Ld. Sztarkov, Borisz Anatoljevics: *Ohotnyiki na spionov. Kontrrazvedka Rosszijszkoj imperiji 1903-1914*. „Pityer”, Szankt-Petyerburg, 2006. 253.

91. A miniszterelnök és a miniszterek azonban nem a dumának tartoztak felelősséggel, tehát „felelős kormányról”, ami a parlamentarizmus lényegi eleme, nem beszélhetünk. Elvben a cár önkényuralkodó maradt.
92. Voltak úgynevezett „jó ellenségek”, például a csehek, szlovákok, szerbek, szlovének, ruszinok, akik – annak ellenére, hogy a hivatalos ellenség, vagyis az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregében szolgáltak és úgy estek hadifogságba – más elbánásban részesültek, mint a lengyelek, magyarok és a németek. A csehek és a szlovákok számára például biztosították önálló fegyveres erőként való megalakulásukat. Erről adott elő 2009 elején Varsóban Igor Krjucskov orosz kutató. L. <http://gondola.hu/cikkek/64054>
93. Az orosz jobboldal kormánypolitikát formáló része 1917 elején már tisztában volt az ország teherbíró-képességével, ám a nagyobbik hányada a kudarc belátására csak az emigrációban vált képessé, az 1917 februárja, a polgári demokratikus forradalom utáni hónapokban az ország túrröképeségét jóval túllépve háborúpárti maradt, ami hozzájárult népszerűségvesztéséhez és politikai vereségéhez. Ez a hagyományos orosz birodalmi politika csődjét is jelentette, amelynek legkövetkezetesebb bírálója már jóval korábban a bolsevik párt volt.
94. Csak 1923-tól kezdve gondolják úgy, hogy a világhorradalom érvényesülési terepe – s akkor is csak átmenetileg – Ázsia.
95. A témán az utóbbi időben az amerikai Terry Martin dolgozott. L. cikkét: „*Modernization or Neo-Traditionalism? Ascribed Nationality and Soviet Primordialism*”. In: *Stalinism: New Directions*, ed. Sheila Fitzpatrick, London, Routledge, 2000. 348–367.
96. A nemzetközi rendszer felbomlasztásának szándéka, a világhorradalom programja gyakorlatilag ugyanaz mint a revíziós politika. A Szovjetunió a húszas években szembesült a versailles-i „imperialista békediktátum-rendszerrel”, a Komintern pedig 1933-ig a nemzetiségek számára az elszakadási jogot is magában foglaló önrendelkezést követelt. Könyvében L. Balogh Béni Szabó Miklós: *A területi revízió mint feladat és ideológia* című tanulmányára hivatkozik. Lásd L. Balogh Béni: *A magyar-román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002, 7.
97. Erre részben magyarázatként szolgál, hogy Masarykék, a szerbek és a bolgárok is úgy gondolták, hogy a bolsevik rendszer gazdaságilag össze fog omlani, továbbá, hogy az orosz fehérgárdista emigráció jelentős része ezeknek az országoknak a területén talált otthonra.
98. Részletesen ismerteti könyvében Kolontári Attila. L.: *Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2009. 57–59.